

Категорії мети та причини у смисловому полі української та німецької мов

У статті концептуальні категорії "мета" і "причина" розглядаються з точки зору мовознавства. Сучасні учені-лінгвісти досліджують ці категорії у першу чергу в контексті концепцій, які описують поведінку людини (в розумінні мети і цілей). Взаємодія причини, мети і наслідку служить єдиним критерієм часових відношень між явищами. На основі дослідження робиться висновок, що каузальні відношення зазвичай вказують на причину в минулому і дію в майбутньому як наслідок. Дія, що передає значення причини, за якою виявляється мета, виражається передусім предикатами, що позначають рух у певному напрямку.

Ключові слова: мовна категорія, мета, ціль, причина, лексична семантика.

В статье концептуальные категории "цель" и "причина" рассматриваются с точки зрения языкознания. Современные учёные-лингвисты исследуют эти категории в первую очередь в контексте концепций, описывающих поведение человека (в понимании цели). Взаимодействие причины, цели и их последствий служит единым критерием временных отношений между явлениями. В результате исследования делается вывод о том, что каузальные отношения, как правило, указывают на причину в прошлом и действие в будущем как последствие. Действие, передающее значение причины, за которой проявляется цель, выражается предикатами, которые маркируют движение в определённом направлении.

Ключевые слова: языковая категория, цель, причина, лексическая семантика.

The conceptual categories "purpose" and "cause" are being studied from the linguistic point of view. The contemporary linguists treat these categories first of all as the categories describing human behavior. The interaction of cause, purpose and consequence is the only criterion of temporal connections between the phenomena. The conclusion made on basis of the research is that the causal relations usually point out the past motive and the future action as a result. The action that conveys the cause meaning, being followed by the purpose is expressed by the predicates, which denote the movement in a certain direction.

Key words: language category, purpose, cause, lexical semantics.

Відомо, що одним із основних регуляторних компонентів людської діяльності є її мета – складна й об'ємна концептуальна категорія, базована на усвідомленому передбаченні бажаного результату діяльності, яка зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. Категорія "мета" і пов'язана з нею категорія "причина" у науковому дискурсі переважно розглядалися в межах філософських, соціальних наук, проте ці категорії є надзвичайно важливими й у лінгвістичній площині. Цей мовознавчий аспект уже був предметом наукової рецепції учених-лінгвістів, проте він вимагає додаткових досліджень, особливо у контексті крос-культурних розвідок.

Сучасні філософські вчення подають мету: 1) як предмет прагнень, те, що потрібно, бажано виконати, мисленнєве передбачення результату діяльності [7, с. 27]; 2) як уявлюване й бажане майбутнє – подію чи стан, здійснення яких є проміжним причинним членом на шляху до мети, що є антиципованим уявленням результатом нашої діяльності [2, с. 290]; 3) як те, що уявляється у свідомості і передбачається в результаті певним чином спрямованих дій [6, с. 662].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що у сучасному науковому дискурсі дефініція "мета" є ключовим поняттям у концепціях, які описують будь-яку складну органічну систему або поведінку людини (у першу чергу в розумінні мети і цілей) і характеризується "уявленням про стан", до якого прагне ця людина або система і заради якого вона існує. Цей феномен активно досліджується сучасними вітчизняними та зарубіжними ученими і в контексті мовознавчих студій (наукові розвідки В. Адмоні, Н. Арутюнової, О. Бондаренко, Н. Кондаков, І. Кондрашин, І. Вихованець, М. Брандеса, Л. Дубовик, Н. Лаврентьєвої, Т. Яценко, Peter Eisenberg, Н. Victor). Учені, які займаються теорією діяльності, виділяють мету як цілеспрямованість у майбутнє, як предмет прагнень (І. Кондрашин); те, що потрібно, бажано виконати, мисленнєве передбачення результату діяльності (Т. Яценко); те, що уявляється в свідомості і передбачається в результаті певним чином спрямованих дій (Н. Кондаков) тощо. Більшість розвідок наголошують на тому, що цей феномен властивий лише діяльності людини – організму, який здатен усвідомлювати потребу своїх дій і визначати їхні завдання.

У цьому науковому контексті, на наш погляд, важливо врахувати і національні особливості використання зазначених понять. Отже, мета запропонованої статті полягає у визначенні своєрідності функціонування категорії мети у смисловому полі української та німецької мов.

На відміну від української мови, де поняття "мета" і "ціль" слова-синоніми, в німецькій мові мовознавці розрізняють дефініції "Zweck" (мета) і "Ziel" (ціль). Цілі пов'язані з індивідуальними видами діяльності. Про "Zwecke" йдеться, коли окремі цілі вже були зроблені колективно і весь процес дії, який веде до досягнення цілі, зафіксований у моделі та, певною мірою, конвенціоналізований. "Zwecke" – це цілі, колективно визначені в моделях дії, досягнені цілі або такі, які будуть досягатися в подальшому [6, с. 108]. Цілі (Ziele) актантів, які базуються на потребах як "суспільно сформованих величинах" і передані через мотиви діяльності [9, с. 23], трансформуються у Zwecke, що подані в моделях діяльності та доступні у колективному плані. Отже, зазначений функціональний концепт охоплює як Zwecke в якості колективно сформованого кінця дій, так і цілі (Ziele) актанта в якості індивідуального або інтеріндивідуального переслідування мотиву.

На сьогоднішній день у мовознавстві не існує загальноприйнятого або оптимального визначення дефініції "мета". У низці досліджень цільової семантики поняття "мета" трактується за допомогою семантично близьких, але нетотожних лексем 'хотіти', 'бажати', 'мати намір' і, як правило, пов'язується із категорією зумовленості та поняттям "причина".

Запропонований Г. Золотовою термін для позначення компонента зі значенням мети, призначення дії – "фінітив" – виявився у науковій літературі маловживаним у [5, с. 45]. Недостатньо вивченим залишається і зв'язок семантики мети з іншими значеннями категорії зумовленості. Виділимо наступні: 1) не виявлені умова, наслідок, причина; 2) не виявлені фактори, які впливають на домінування однієї з контамінуючих сем: одна й та сама дія може кваліфікуватися як довільна (контрольована) й недовільна (неконтрольована).

Категорія мети в мові тісно пов'язана із категорією зумовленості. Численні дослідження, присвячені каузативним відношенням як у мові, так і позамовній дійсності, дають підстави назвати каузацію складною релятивною мегакатегорією, що відображає генетичні зв'язки у світі та мові, включає категорії умови, причини, наслідку, мети.

У сучасній лінгвістиці каузація вивчається як "прототипове поняття", вбудоване у граматику мови (Б. Ворф, Дж. Лакофф), як функціонально-семантичне поле зумовленості (О. Бондарко, М. Всеволодова, Г. Золотова, Н. Онипенко), як граматичне поняття (Т. Булигіна, В. Труб, О. Шмельов) і як явище лексичної семантики (Ю. Апресян, О. Богуславська, І. Левонтіна).

Характер цієї релятивної категорії полягає в тому, що вона відображає логічні зв'язки між окремими ситуаціями у світі й мовній свідомості. В українському та зарубіжному мовознавстві співвіднесені з каузацією логічні відношення у мові найповніше вивчено в плані синтаксичних відношень зумовленості, які трактуються через поняття семантичних пропозицій, об'єднаних логічними зв'язками. Зумовленість, тобто причиновість у широкому розумінні цього слова, поєднує в собі значення умови, причини, допусту, мети, наслідку, порівняння та зіставлення. Об'єднання названих категорій у межах однієї надкатегорії часто призводить до їхнього ототожнення, особливо на граматичному рівні. Так, синтезований підхід до вивчення відношень зумовленості почасти пов'язується з використанням теорії функціонально-семантичної категорії та функціонально-семантичного поля.

Проте, на думку Т. Яценко, під час аналізу відношень зумовленості виникає потреба в критеріях розмежування причини і мети. Для сучасного етапу, стверджує дослідниця, вивчення відношень зумовленості актуальним є розв'язання таких питань: 1) цілісний (синтезуючий) підхід до їх вивчення, що не виключає виявлення диференційних ознак підтипів відношень; 2) доцільність використання дефініції "породжувальна ситуація і породжена ситуація", що відповідає розумінню каузації як генетичного зв'язку у світі й мові. При цьому "породжувальна ситуація" репрезентується ситуаціями причини, умови і мети, а "породжена ситуація" співвідноситься із ситуацією наслідку, а також з дією, спрямованою на реалізацію мети. Дослідниця наголошує на необхідності розмежування причини і мети як різних концептів, по-своєму відображених у мові [8].

Питання розрізнення категорій причини і мети має давню історію. Ще Аристотель трактував контамінацію мети і причини як складники цілеспрямованої людської діяльності через розуміння мети як кінцевої причини буття (*causa finalis*). Послідовники детермінізму стверджували загальний характер причиновості в процесах руху і розвитку матерії, а тому включали мету до послідовності причиново-наслідкових відносин і наполягали на причиновій зумовленості мети. Індетермінізм, навпаки, заперечував всезагальний характер каузативності.

Категорію причини, поряд із категорією мети, кваліфікують як одну з найважливіших філософських категорій, що присутньо характеризує картину світу й відображається в мові, вербалізуючись в дискурсі різноструктурними мовними одиницями. Механічний, ста-

тичний підхід в основі теоретичного осмислення причиновості поступово замінювався на динамічний, коли реальними складниками каузативної ситуації вважали дві події, пов'язані між собою відношеннями причиновості. Сучасне розуміння категорії причини базується на концепції З. Вендлера, згідно з якою причини кваліфікуються як факти, а не події. Факти не рівнозначні подіям: факт зорієнтовано на світ знання, тобто на логічний простір, зорганізований координатою істини й неправди; подія ж зорієнтована на те, що відбувається в реальному просторі й часі [4, с. 8]. Основною диференційною ознакою категорії причини, таким чином, умотивовано постає її фактуальність, що знаходить свій конкретний вияв у межах семантичної опозиції "породжувальна реальна подія – породжена реальна подія", які характеризуються незворотністю й односпрямованістю (наслідок ніколи не може передувати своїй причині).

Категорії причини й мети в межах концептуального поля "каузативність" слід розмежовувати. Встановлення семантичних компонентів на позначення причини й мети дає змогу не лише підтвердити самостійний статус кожного з них, але й показати їх взаємозв'язки й залежності як вияв інтенційних властивостей.

Причина і мета вказують на дві події, дві ситуації, а також на їхню обов'язкову взаємозумовленість. Наявність у реченні опозицій причина – наслідок і мета – дія засвідчує існування, з одного боку, причинно-наслідкових відношень, з іншого, зв'язок мети і дії щодо її досягнення, наприклад: "Треба бути Вагнером, щоб написати "Лоенгрин", але треба бути і Альтшулером, щоб так-от поставити "Лоенгрин" (Остап Вишня). Відмінність між причиною і метою полягає передусім у тому, що каузальність, існування причиново-наслідкових зв'язків властиві об'єктивній реальності. Категорію причини неможливо застосувати до нереальних подій і відношень між ними. "Людина шукає в реальному світі причини явищ, які дійсно існують", – підкреслює Н. Арутюнова [1, с. 20]. Мета ж у своїй основі гіпотетична, бажана, але далеко не завжди реалізована. У мовному вираженні реальність причиново-наслідкових відношень може виявлятися в побудовах, у яких перша частина називає причину того, що заважає досягненню мети, визначеної в другій частині складного речення. Наслідок дії – нереалізована, але бажана мета; сенс висловлення в тому, що мовець мав прагнення, але з певних причин замислене не було здійснене, наприклад: "Все нема і нема зайвого часу, щоб запрягти коні і одвезти малого до церкви" (У. Самчук). Н. Арутюнова з цього приводу зазначає: "Причина встановлюється

в результаті ментальних операцій. Мета вимагає дії. Причина існує, мета здійснюється. Причини проєктуються в минуле, мета – в майбутнє" [1, с. 15].

Семантичні й прагматичні домінанти висловлень визначають постановку мети як складний мисленнєвий процес, що включає оцінку умов і обставин, окреслення завдань діяльності, постановку програми досягнення мети незалежно від того, здійсниться чи не здійсниться замислене. Отже, народжена в свідомості мовця мета є суб'єктивною за формою існування і за можливостями реалізації віртуальною, що відрізняє її від причини. Логічна процедура постановки мети передбачає обов'язкову присутність суб'єкта, що цю мету визначив, незалежно від того, зумовлена чи не зумовлена причина виникнення мети. Причина, в свою чергу, безпосередньо не пов'язана з суб'єктом, вона може бути задана об'єктивними чинниками, хоч і має усвідомлюватися суб'єктом як реально існуюча. На жаль, загальноприйняте протиставлення мети і причини за співвіднесеністю до світу минулого чи майбутнього, за реальністю чи потенційністю не завжди виявляється достатнім для диференціації каузальних і телеологічних відношень [8, с. 24]. Врахування ширшого за речення-висловлення контексту, що включає відношення причини і мети, дає змогу, крім використання традиційних критеріїв, звернути увагу на значення "бажаність", яке є характерним саме для відношення мети.

При дослідженні відношень причини і мети також стає суттєвим розмежування завдяки даним психолінгвістики мети і мотиву висловлення. Мотив відображається в прагматичі речення. Як зазначає В. Мусієнко, мотив або виражається лексично чи / та за допомогою спеціальної граматичної конструкції, або завуальовується і навіть навмисно приховується. У зв'язку з цим, стверджує Т. Яценко, межі синтаксичних відношень зумовленості для вивчення каузативу виявляються тісними, слід також використовувати матеріали психолінгвістики і дискурсивний аналіз, що є можливим за умови переходу до іншої парадигми дослідження [8, с. 21].

Мета пов'язана з активною свідомою діяльністю людини. Під поняттям дії за цих умов розуміємо "довільну активність, з певним наміром, спрямовану на досягнення усвідомленої мети" [3, с. 77]. Для дій цілевизначених характерні причиново-наслідкові відношення [1, с. 14]. У такому зв'язку неправомірною видається позиція мовознавців, що не вважають значення мети сумісним зі значеннями суто емоційних, модальних дієслів, адже саме виявлення наміру

чогоось досягти звичайно супроводжується переживаннями, чи буде досягнута "омріяна мета", наприклад: "Цареві не миру хочеться, а передишки, щоб нових сил набрати" (Б. Лепкий). У таких реченнях емотивний план дієслівних форм визначається не лише їх лексико-семантичним характером, але й загальною інтенцією мовлення.

Отже, взаємодія причини, мети і наслідку служить єдиним критерієм часових відношень між явищами. На основі дослідження можна зробити висновок, що відношення мети як центрованої у цих залежностях, будуються за формулою "А" сталося для того, щоб відбулося "В". Каузальні відношення зазвичай вказують на причину в минулому і дію в майбутньому як наслідок. Дія, що передає значення причини, за якою виявляється мета, виражається передусім предикатами, що позначають рух у певному напрямку. Досягнення якогось запрограмованого результату можливе, якщо докласти до цього зусилля, а рух називає саме таку активну дію.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык цели / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: модели действия / отв. ред.: Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рязцева. – М. : Наука, 1992. – С. 14–23.
2. Брандес М. П. Стилистика немецкого языка (для институтов и факультетов иностранных языков) : учеб. – 2-е изд., испр. и доп. / М. П. Брандес. – М. : Высшая школа, 1990. – 320 с.
3. Гак В. Г. Номинация действия / В. Г. Гак // Логический анализ языка: модели действия / отв. ред.: Н. Д. Арутюнова, В. Н. Телия. – М. : Наука, 1992. – С. 77–83.
4. Дубовик Л. І. Логіко-граматичні аспекти категорії причини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Дубовик Л. І. – Донецьк, 2005. – 20 с.
5. Золотова Г. А. О синтаксической природе современного инфинитива / Г. А. Золотова // Научн. докл. высш. шк. : Филологические науки. – 1979. – № 5. – С. 43–51.
6. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Николай Иванович Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
7. Кондрашин И. И. Глоссарий философских терминов [Электронный ресурс] / И. И. Кондрашин. – М., 2006. – Режим доступа: <http://ikondrashin.narod.ru/rus/glossary.htm>. – Назва з екрана.
8. Яценко Т. А. Каузація в російській мові: онтологія та концептуалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Яценко Т. А. – К., 2007. – 36 с.
9. Busse, Dietrich. Frame-Semantik – Berlin : De Gruyter, 2012.